

K důležitosti hebrejštiny pro pračestinu / starou češtinu a k přepisu hebrejštiny v poznámkách Šestidítky

Robert Dittmann (dittmann@email.cz)

0. Tématem mých poznámek jsou dvě oblasti závažného dluhu bohemistiky. Jde jednak o výzkum pračeských a staročeských glos zapsaných hebrejským písmem a jednak o Kralickou šestidítku, výzkum jejíchž poznámek (méně přesně marginálií) je po stránce filologické stále na začátku.

1. Na okraj dodávám, že o vlivu hebrejského písma se uvažovalo také v souvislosti s diakritickou reformou pravopisu. Jména badatelů máte na handoutu. Z nich asi nejpodrobněji uvažoval o tomto vlivu, totiž vlivu hebrejského dageš, Johann Schröpfer. Říká:

Diesen Punkt kannten mittelalterliche Gelehrte aus der hebräischen Schrift, deren Kenntnis für das Theologiestudium gefordert wurde... Von Hus wissen wir jedoch, daß er Hebräischkenntnisse nicht nur aus den Schriften des hl. Hieronymus, sondern auch aus dem Umgang mit Juden gewonnen haben muß: er gibt die Aussprache gewisser hebräischer Wörter nicht nach der in der Bibel und in den Kommentaren üblichen westjüdischen Art, sondern in der in Prag herrschenden ostjüdischen (aschkenasischen) Aussprache wieder... Jak víme, Mareš usuzoval na vliv Emauz. Akademik Havránek r. 1975 prohlásil, že podle něj je pravděpodobnější inspirace hebrejštinou. Jednoznačně se o vlivu hebrejské abecedy na diakritickou reformu později vyjádřil, yaleský slavista profesor Edward Stankiewicz (1984, s. xiii): „J. Schröpfer was no doubt right in assuming that Hus's use of diacritic marks was inspired by the Jewish practice in rendering in Hebrew the Slavic palatal consonants.“ V traktátu se skutečně zmiňuje nejdříve židovský jazyk a pak slovanské písmo (doklad na handoutu, bylo by možné uvést další úryvky, mj. o hebr. gymel a od původu hebrejských jménech (*Gog, Magog, Goliáš* - to je však už latinizovaná forma hebr. *Góljat*)

2. Na důležitost glos zapsaných hebrejským písmem bylo opakovaně upozorňováno. Významným příspěvkem je diplomová práce L. Uličné o glosách v *Ór zarúa* a *Arúgat habósem* (včetně několika glos z tzv. *Machzoru norimberského*). Ve své práci podává rozbor jednoho sta glos. Šedinová (2005) ovšem tvrdí, že v *Ór zarúa* a *Arugat habósem* jsou tisíce staročeských glos. V soukromé korespondenci mi Šedinová 24. 11. 09 sdělila, že jde o tradovaný údaj, pocházející z Kupfera-Lewického a vztahující se na všechny glosy „identifikované jako staroslovanské nebo staročeské“, jež se nacházejí v různých spisech.

jde také o dluh hebraistů. Nejsou totiž zpracovány ani glosy v již vydaných edicích (mnohdy však nespolehlivých), ani nejsou projity všechny dochované středověké hebrejské rukopisy s cílem identifikovat staročeské nebo pračeské glosy.¹ Stále tu také dochází k novým nálezům, mj. v souvislosti se zpracováváním hebrejských rukopisných zlomků, probíhajícím v Židovském muzeu.² Podle zprávy od Daniela Polakoviče (soukromá korespondence 24. 11. 2009) z Židovského muzea jsou například objeveny dva zlomky *Ór zarúa* v českých rukopisných sbírkách.

3. Už Jakobson sliboval na více místech, mj. v korespondenci s Bohuslavem Havránkem, knihu o češtině ve středověkých hebrejských pramenech (s názvem *Czech in Medieval Hebrew Texts* nebo *Czech in Medieval Hebrew Sources*); podle jeho zpráv z korespondence byla kniha před dokončením. Nikdy však nevyšla a nebylo ani jisté, jak daleko skutečně Jakobson (případně ve spolupráci s M. Hallem) pokročil. Narazil jsem však na poznámku pod čarou v předmluvě k Jakobsonovým *Selected Writings VI* (1. sv., 1985), v níž profesor Stephen Rudy (s. XVI) hodnotí výzkum staročeských hebrejských glos jako „central topic of Jakobson's research of the late 1930's“. Dále je zde podstatná informace: „it is a subject of a long manuscript, including a full dictionary of the glosses, which remains

¹ Uličná s. 14.

² Sadek - Heřman (1962, s. 12), Uličná (rkp., s. 14).

intact in the Jakobson archive“. Je to jediná informace o tomto rukopise, která nepochází přímo od Jakobsona, a dosvědčuje, že Jakobsonovy zprávy v korespondenci jsou pravdivé. Jakobson totiž píše Havránkovi v listopadu 1945 (a dále v září 1946 a říjnu 1948), že kniha je „téměř dokončena, resp. připravena k vydání“³. Další zprávy o tom, že Jakobson s Hallem chystají tuto knihu, se objevily v souvislosti s Jakobsonovou návštěvou Československa r. 1957 (zpráva vyšla jak v Jakobsonově studii 1957, tak v NŘ 1957, s. 110, a SaS 1958, s. 77) a též ve studii Jakobson-Halle *The Term Canaan in Medieval Hebrew* (reed. 1985, s. 886: „*Our monograph in preparation Czech in Medieval Hebrew Sources attempts to give a detailed analysis of the complete Canaanite verbal data*“; jedná se o upravenou verzi článku z r. 1964,⁴ kde je zmínka o připravované knize na s. 172).

Jakobsonova pozůstalost je dnes na Massachusetts Institute of Technology (MIT) v USA, zpřístupněn je soupis jeho pozůstalosti o 317 stranách (<http://libraries.mit.edu/archives/research/collections/collections-mc/pdf/mc72.pdf>).

Očekávaný přesný název rukopisu tam však uveden není, ale na poč. 40. let je tam např. blíže nespecifikovaný „Manuscript“ z února 1943. U článku *Iz razyskanij nad staročeskými glossami v srednevekových evrejskich pamjatnikach*, který nakonec vyšel rusky ve *Slavica Hierosolymitana* r. 1985, se v Jakobsonových *Selected Writings* píše v poznámce za článkem „*Drafts of 1942-1944 reworked in Cambridge, Mass., 1978 for a publication in honor of Moshé Altbauer*“. Je pravděpodobné, že Jakobson sám je autorem této poznámky, neboť podle předmluvy Rudyho stihl ještě většinu článků v *Selected Writings* osobně projít před svou smrtí (s. XXIII: „*The present volume has been in preparation for many years. The author [Jakobson, pozn. RD] established its table of contents and read through most of the first proofs before his death in July, 1982.*“). Podobně poznámka na s. 886 v *Selected Writings VI/2* za studií *The Term Canaan in Medieval Hebrew* ukazuje tímto směrem: „*Drafted in 1942-1944 in New York, then elaborated in Cambridge, Mass., 1962...*“

Je tedy třeba hledat především v Jakobsonových nepublikovaných pracích z poč. 40. l. V Jakobsonově bibliografii je v tomto období několik kandidátů hodných pozornosti, kteří ukazují, že Jakobson se touto problematikou tehdy ještě intenzivně zabýval. Svědčí o tom ostatně i fakt, že jeho první článek vyšlý v Americe se věnoval právě středověké židovské Praze (The City of Learning: The Flourishing Period of the Jewish Culture in Medieval Prague, in *American Hebrew*, Dec. 5, 1941, pozůstalost MIT na s. 24: box 9, folder 47). Podle Jakobsonovy přednášky v Československu r. 1957 měl shromážděno 200 glos.

box 32, folder 40-41: Moyen Age Tcheque, MS, 1942

box 32, folder 42: Slavic History, lecture at Yale University, 1942

box 32, folder 43: Les allemands vue par les slaves, February 1943

box 32, folder 44: MS [Manuscript], February 1943 [nejžhavější kandidát]

box 32, folder 45: Draft in Russian, February 1943 [snad předchůdce ruské studie 1985?]

box 32, folder 47: Notes and related material, 1943

box 32, folder 48: Correspondence

Další větší výskyt podezřelých poznámek, které by mohly skrývat hledanou práci, je koncentrován v rukopisných materiálech (viz MIT bibliografie, s. 138) vztahujících se ke zmíněnému ruskému článku t r. 1985 (*Iz razyskanij nad starocheshskými glossami v srednevekovykh Evrejskikh pamjatnikach*):

box 29, folder 58: Galley proof

box 29, folder 59: TMS [typed manuscript]

³ *Quadrilog*; Uličná (s. 6).

⁴ Viz v MIT bibliografii záznamy:

box 16, folder 65 - The Term Canaan

box 16, folder 66 - The Term Canaan - version edited for SW [Selected Writings] 6

box 29, folder 60: Draft (MS)

box 29, folders 61-76: Notes

box 30, folder 1-6: Notes

box 30, folders 7-9: Bibliography - Notes;

box 30, folder 10: Correspondence 1937-1979 [zřejmě dosti důležitá korespondence týkající se hebrejských glos]

K témuž roku jsou archivovány ještě pozdější materiály k tomuto článku, jak vyšel v *Selected Writings VI*, nadepsané „1985d retrospect to SW 6“.

box 30, folder 11: TMS [Typed Manuscript]

box 30, folder 12: Draft (MS)

box 30, folders 13-14: Notes

4. Přínos glos.

3.1 Stáří (10.-13. st.). Jakobson-Halle (1964:879): prvními českými větami jsou věty v komentářích Karových (zemř. 30. 1. 12. st.): „...*the Canaanite glosses preserved in French Hebrew literature of the eleventh and early twelfth centuries belong to the earliest traces of the Czech vernacular, and the earliest records of whole sentences in this language are Biblical fragments translated in Joseph Kara's laboratory...*“ Též toponymie (Jakobson 1957:44): *Mezigradie* (pražské suburbium), *Ostrigom*, *Stanica* (Uherský Ostroh) aj. V Židovském muzeu je celá rukopisná kartotéka takových dokladů, zatím nezpracovaná.⁵ Cestopis Petachji z Řezna: „*Vyšel z Prahy, která leží v zemi Behem čili v Čechách*“ (překlad J. Šedinové). V Or zarua je dochován i záznam sobotní rozmluvy při nákupu; může to být první zaznamenaný dialog staré češtiny.

3.2 Fonetický zápis výslovnosti (pomocí inventáře hebrejských grafémů) - často ovšem v nepunktovaném textu je stč. glosa opunktována.

3.2.1 Protetické alef (*Ór zarua*, *Arugat ha-bosem*, 13. st., ad.) = stč. protetické w se šíří až ve 14. st.: (Šedinová 1981:84: *'omdleni* (AB-Machsor Norimberk), *'osvietiti [sa]* (AB), *'oqol* (= okol), *'oruži* (AB) (= oružie), *'ošeg* (OZ, = ožeh), *'oqrin* (Raši) = okřín (?; srov. StčS *okřín*, StčS antroponymum *Pólokřín*). Další příklady Uličná (s. 16-17, zachovávám přepis): (*tobú*) *budu 'objat* (AB), *'obznamenaj sa*, *'obznamenání sa*, *'ogněnce* (emendace: *ogence*), *'okostil*, *'omdlenie*, *'oslabil sa*, *'osvětiti sa*, *'osvietit(i) sa*, *'(ot) výbora*. x Protetické j- (Uličná 15: *jagody*).

3.2.2 Tvrdoměkkost // napjatost koncových konsonantů: *lep'*, *kost'* (alef), Raši (+1105): *dwsq' = dska* (?).

3.2.3 Doklady svarabhaktických vokálů u slabikotvorných likvid (Uličná: *b'lcha*, *bamv'lna*, *ctv'rt*)

3.2.4 Fonetické procesy (*obmeškánie - omeškánie*)

3.3 Doložení lexikálních jednotek, resp. jejich významů. Už Jakobson 1957.

Sadek-Heřman (1962, s. 13): *pwmknjs* „?pomknisa“ (ustup mi, Iz 49,20). StčS *pomknúti se* zaznamenává i StčS, ve významu „*sesmeknout se, sklouznout*“ a ve významu „*ustup, udělej mi místo*“ - jen z Kupfera-Lewického jako *pomekni sa*. StčS *pomknúti* „posunout, postrčit co“, případně „neposunout co do smyslu“ (až pozdější doklad je na „odsunul, odstrčil“). Zdá se tedy koherentní, aby i *pomknúti se* mělo primární význam „*posunout se*“ a až sekundární „*sesmeknout se, sklouznout*“.

Je navíc prokázáno z jiných staročeských glos, že grafém alef může reprezentovat (kromě nepřepisované nuly) také *a/á* (Uličná, s. 3; méně spolehlivě Gruenwald 1893). Tvar bez -e- v imperativu (*pomkni*) je navíc doložen už z MastMuz (Mastičkáře Muzejního, pol. 14. st.⁶), zatímco tvary s -e- uvádí StčS z PrávSas a ArchČ (k r. 1474). Tato hebrejská glosa by tak vznikla ještě před přehláskou *'a > ě*, tj. skutečně asi v 2. pol. 12. st. (v jádru českého

⁵ Sdělení D. Polakoviče.

⁶ StčS, Úvodní stati, 1968, s. 93.

území počítá HMČ, s. 65, s provedením přehlásky na poč. 13. st., případně na přelomu 12.-13. st.). Považuji tedy toto znění za jisté, sedící jak sémanticky, tak formálně.

Paul Wexler (1987) dokládá hebrejsky psané sloveso *obznamenati sä* jako jinak nedoložené ve staré češtině. Ale *Staročeský slovník* jej obsahuje, včetně dokladů.

Johannes Reinhart (2000, s. 169) píše, že slovo *mošt* „tritt im Tschechischen erst seit der Neuzeit auf.“ Zároveň tamtéž odmítá doklad z Josefa Kary (zemř. 1130-40) na toto slovo jako doklad, který nepatří do pračeštiny. Reinhart ovšem nepřihlédl k Sadkovu-Heřmanovu (1962, s. 13) článku o staročeských glosách zapsaných hebrejským písmem v Chebské bibli (pocházející asi z 2. pol. 12. st., ibid, s. 15), kde je právě glosa *mošt* zapsaná *mwšt*. Uvádí ji později i Šedinová (1981, s. 87).

3.4 Gramatografie. Jakobson-Halle (1964, s. 879) „Comments on Czech grammar in the treatise of Abraham bez Azriel are unrivaled in Czech medieval literature.“ Zmínka v dějinách lingvistiky chybí (mj. Večerka: *Kapitoly z dějin jaz. bohemistiky*). Podle Jakobsona (1957:39) uvádí Abraham ben Azriel učené výklady o „slovních družích, o gramatickém rodu, o slovesných způsobech, rodech a časech, o bezpodmětných vazbách, o složených tvarech časovacích a o podstatných jménech slovesných atd.“

4. Kralická Šestidílka.

4.1 Nepřesnosti v nové literatuře.

Česká literatura od počátků k dnešku: Šestidílka je datována 1579-93, jako předloha je uvedena Polyglota antverpská (což je polopravda). *Lexikon české literatury* (díl z r. 1993), heslo Kralická bible: reprodukovány již dávno neplatné úsudky dřívějšího bádání (vznik prvního českého překladu bible se klade do poslední čtvrtiny 14. st., J. Strejcovi je připisováno autorství překladu kralického žaltáře a počítá se na základě nekritických zjištění Šmahových z r. 1878 s vlivem Olomoucké bible na Kralickou bibli). Publikace docenta Jaroslava Moravce *Pohledy do českých dějin* (2009) zase mj. tvrdí, že kralická jednodílka vyšla 1597 (místo 1596). V upraveném skriptu od Večerky-Šlosara *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti* (2009) se dočteme, že diferenčními rysy Svatováclavské bible od Kralické by mělo být náslovné *-ou* a délka v imperativě typu *variujte se*. Obojí je mnohokrát doloženo v Šestidílce. V publikaci Kyase a kol (1997) *Česká bible v dějinách národního písemnictví* je mj. kapitola o jazyku Kralické bible od D. Šlosara. Tak Blahoslavovi je připisováno vystoupení týkající se nepřesností Vulgáty oproti řečtině (ve skutečnosti s tím vystoupil Erasmus a Blahoslav to jen reprodukoval), Tremelliův-Juniův latinský překlad je pořízen nejen z hebrejštiny, ale i aramejštiny a celé deuterokanonické knihy, tj. 5. svazek, z řečtiny, Gpl. úv je ještě v Šestidílce běžně doložen, i když další kralické edice ho už odstraňovaly. Méně nás překvapí, že zahraniční literatura obsahuje četné nepřesnosti. Týká se to mj. článků Leszka Moszyńského, obsáhlého slovníku *A Dictionary of the Bible* (2004) - ten mj. tvrdí, že Starý zákon Šestidílkou překládal Blahoslav - atd. Také Wikipedia má informace nepřesné.

4.2 Přepis hebrejštiny - poznámky.

4.2.1 Cåde (kdysi emfaitcké s, v sefard. výsl. c). Kraličtí z (tak též KJV, GNV, někde Luther), příp. c (x Tremellius-Junius tz). Příklady: *Zefata, Zeboim, Zemaraim, Zelzach, Ziz, Perez Uza* (tzv. kritický otisk Karafiátův už mnohde dosadil -s-). Za *cåde* je však doloženo i -c- (pozn. k Dt 8,15: *Cimmaon*, K1613 *Chacar Enón*) a *ts* (výjimečně: *Tsin*). Někdy mají Kraličtí -c- na místě -k- (*Cefer, Hamona* - VUL *villa Hamona*).

4.2.2 Kvantita. Většinou nevyznačena (poznámky: Gn 4,26 *Huchal*, Gn 41,43 *Abrech*, Ex 25,2 *Truma*, Dt 8,15 *Cimmaon*, Dt 18,22 *Megonim, Chobarim, Idegonim*), ale předmluva k žaltáři (už Ž1579): *Neginóth, Nechilóth, Michtám, Machaláth, Lehazkír*. Ojedinele vyznačena: (Ž 4,1 *Lamnatséach*) i v textu samotném (*Sélah // Selah*). Též v přepisu aramejštiny délka doložena (pozn. k Ex 13,4 *Nýzan*). I zde by bylo možno upozornit na střídnicí -th- aj.

4.2.3 Sch za š. Kraličtí za šin běžně -s- (Joz 19,26 *Sichor Libnat*, Joz 11,1 *Simron*, Sd 1,35 *Salbim*, Neh 3,15 *Selach*), ale v pozn. Šestidílký doloženo i sch (?vliv němčiny): Ex 3,14 *Jsem kterýž jsem* - pozn.: *H. Eheie, ascher eheie*; Jb 25,4 *bídný člověk* - pozn.: ...*Hebrejským tím slovem Enošch*

ZÁVĚRY

1. Je nutno se komplexně zabývat pračeskými a staročeskými glosami zapsanými hebrejským písmem. Mají stěžejní význam pro obraz pračeského a staročeského lexika, toponymie a počátků gramatografie. Bude nutno jít znovu k rukopisům a zahrnout i nové nálezy. Bude nutno prozkoumat Jakobsonovu pozůstalost, která má skrývat celý slovník těchto glos. Pozornost bude nutno věnovat i fonologickým, morfologickým a syntaktickým aspektům glos.

2. Vztah Kralické bible k hebrejštině bude také nutno důkladně prozkoumat. Týká se to stále nedorušené otázky překladu z originálu (přičemž Kraličtí měli k dispozici několik hebrejských textů i hebrejských gramatických pomůcek). Nevytěženy dosud zůstávají poznámky Šestidílký z hlediska filologického. Přitom se bude třeba vyvarovat tradovaných omylů. Na výzkumu obou oblastí bych se chtěl v budoucnu s kolegy podílet.